

VARGA ZSUZSANNA

Donáth Ferenc tudományos tevékenységének mérlege

Donáth Ferenc agrártörténeti munkásságát három nagyobb lélegzetű műve újragondolásával szeretném feleleveníteni. Mindhárom más-más műfajú, közös vonásuk azonban, hogy máig jelentőséggel bírnak az 1945 utáni agrártörténet iránt érdeklődő kutatók számára is. Időrendben az első a földreformról szóló 1969-es könyve, amely egyúttal a kandidátusi disszertációja is volt.¹ Időtálló, értékes agrártörténeti monográfia. Mielőtt azonban szaktörténeti értékeit elemezném, fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a köztörténet számára is van mondanivalója. Donáth az első fejezetben fontos megállapításokat tett a népi, nemzeti bizottságok működéséről, amelyek 1944/45 fordulóján, alulról jövő kezdeményezésként formálódtak ki.² Sokan viszont éppen ezzel kapcsolatban bírálták, és az utópiikus retrospektivizmust, a nosztalgikus szemléletet is szemére vetették.

Miért váltott ki a népi/nemzeti bizottságok témája még húsz évvel később is ilyen élénk vitát? Érdemes szó szerint idézni Donáth művének ezt a részét: „A népmozgalom új alapon akarja rendezni az államhatalom és a dolgozó társadalom közötti viszonyt. Célkitűzése merész és messzetelektől: a nép biztosan úr akar lenni a saját portáján. A dolgozóknak ez a közhatalom

¹ DONÁTH Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon, 1945–1949*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.

² Ez a téma a második világháborút követő évek történetével foglalkozó munkákban máig kevés figyelmet kapott.

közvetlen gyakorlására irányuló törekvése visz életet az első népi szervek és nemzeti bizottságok működésébe... A kormány nem támogatja a hatalom közvetlen gyakorlására emelt népi igényt, sőt szembefordul vele. E kérdésben a központi hatalom és a népmozgalom között teljes a konfliktus. Nem karolja fel egyetlen politikai párt vezetése sem, a sajtóban nem kap nyilvánosságot, hacsak nem ellenséges hangnemben.”³ Már ez is elég lett volna a korabeli ideológusoknak, de Donáth még továbbment. Az 1945-ös év politikai fejleményei kapcsán félreérthetetlenül leszögezte: „A koalíció jobb- és baloldala között tehát harc folyik, de a népi szervek hatalmi funkcióinak megszüntetése, azaz az állami berendezkedésünk egyik alapvető kérdésében nincs vita közöttük.”⁴ E kutatási végkövetkeztetés ismeretében nem meglepő, hogy öt év telt el a kézirat befejezése és a könyv megjelenése között. Időközben a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Társadalomtudományi Intézete vitát rendezett a kéziratról.⁵ Az 1969-ben publikált könyvbe a közvetlen demokráciáról szóló rész így is csak jelentősen lerövidítve kerülhetett be.⁶

Erdei Ferenc viszont, amikor recenziót írt a könyvről, elsőként éppen ezt a cenzúrázott, első fejezetet méltatta. Megismételte Donáth fő téziseit: azért apadt el ez az alulról szerveződő mozgalom, mert sem a koalíciós kormány, sem a kommunista párt vezetősége nem támogatta. Erdei álláspontja így hangzott: „Magukon a tényeken nem lehet vitatkozni, de értékelésük és a következtetések levonása még sokáig vitára ad alkalmat.” Ugyanakkor hozzáfűzte: „ézelmileg – a szerzőhöz hasonlóan – én is elfogult vagyok az akkori népmozgalom javára”.⁷ Erdei,

³ DONÁTH Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon, 1945–1949.* 12.

⁴ Uo. 49.

⁵ A vitáról bővebben lásd Papp Istvánnak a jelen folyóiratszámában szereplő „Donáth Ferenc és a közvetlen demokrácia” című tanulmányát.

⁶ A cenzúrázott rész fennmaradt Donáth Ferenc hagyatékában, s teljes terjedelmében, első ízben 1992-ben jelent meg. DONÁTH Ferenc: A közvetlen demokrácia Magyarországon. In: SZABÓ Judit–VALUCH Tibor (szerk.): DONÁTH Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések.* MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Századvég Kiadó, Budapest, 1992. 149–166.

⁷ ERDEI Ferenc: Egy tanulságos történeti tanulmány a földreformról. Donáth Ferenc könyvéről. *Valóság*, 1970/5. sz. 100.

aki 1945 első felében belügyminiszter volt, maga is helyeselte, hogy az új közigazgatás kialakítása során a népi önkormányzati szerveket vegyék alapul.⁸

A népi szervek egyik típusának tekintette Donáth Ferenc a földigénylő/földosztó bizottságokat. Ez annyi megszorítással igaz, hogy Kelet-Magyarország számos területén, ahol nagy volt az agrárszegénység valóban spontán létrejöttek ilyenek, de 1945 januárjától már maga a Magyar Kommunista Párt (MKP) is szorgalmazta megalakulásukat.⁹ Donáth dátum nélkül ugyan, de szó szerint idézte az MKP Központi Vezetőségének (KV) vonatkozó határozatát.¹⁰ Ez azért kulcsfontosságú dokumentum, mert fehéren feketén kiderül a párt taktikája: „1. Kampányt kell kezdeni alulról a földreform megvalósításáért. 2. Január 14-én a *Délmagyarországban* és a *Néplapban* közzé kell tenni az NPP földreformprogramját. Január 21-én közöljük ugyanott a párt (MKP) álláspontját. 3. Nagy Imre január 30-ára kidolgozza a földreformtörvényt. Erre a célra a KV igyekszik megfelelő embereket szerezni.”¹¹

Ilyen módon a kisgazdák nemcsak a kezdeményező szerepet vesztették el, hanem a meginduló vitákban már csak a parasztpárti koncepcióhoz képest tudták megfogalmazni saját elképzeléseiket. Ráadásul részletes javaslatukat a fegyveres harcok lezárulta után összeülő nemzetgyűlésben akarták vitára bocsátani.¹² Ebben is csalódnuk kellett, mert a szovjet katonai érdekek felülírták azt a menetrendet, hogy a Budapesten összeülő nemzetgyűlés fogadja el a földreformtörvényt. A földreform ezen „kulisszatitkát” is megírta Donáth, igaz, egy lábjegyzetbe eldugva. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) elnöke, Vorosilov marsall 1945. március 13-án magához hívatta

⁸ DONÁTH Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon, 1945–1949.* 23–24.

⁹ Később pedig a földreformrendelet (600/1945. ME sz. rendelet) is tartalmazott egy olyan paragrafust, amely előírta létrehozásukat.

¹⁰ DONÁTH Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon, 1945–1949.* 66.

¹¹ Jegyzőkönyv az MKP Központi Vezetőség 1945. január 5-i üléséről. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár. 274. f. 2. cs. 7. ó. e.

¹² DONÁTH Ferenc: Egy elkésett program (A Független Kisgazdapárt földreformtervezete.) *Agrártörténeti Szemle*, 1962/1–2. sz. 279–292.

Dálnoki Miklós Béla miniszterelnököt és kormánya két másik tagját, Nagy Imrét és Vásáry Istvánt. Vásáry pénzügyminiszter visszaemlékezése szerint a földosztással kapcsolatban Vorosilov világoSSá tette: „... a kérdésnek katonai és politikai célja, hogy meggyorsítsa a harcot. Magyarország két részre van szakadva. Egyik Miklós alatt, a másik Szálasi alatt, ahol 10 hadosztály harcol. Az egyesítés a cél, amit meggyorsít a földreform... Ha a nép látja, hogy hamar keresztülviszik, a nép Szálasiékát hamar hagyja el. Ezzel a Vörös Hadsereg célját is szolgálják.”¹³ Vorosilov a következő napokban „megdolgozta” a koalíciós pártok vezetőit, egyértelművé téve számukra, hogy a szovjet katonai-taktikai érdekek miatt már a hadműveletek közben le kell zárni a földreformmal kapcsolatos jogi procedúrát, s mielőbb neki kell kezdeni a végrehajtásának.¹⁴ A március 15-i pártközi értekezleten a Kisgazdapárt képviselői még kísérletet tettek ekkorra kidolgozott koncepciójuk érvényesítésére, de nem jártak sikerrel.¹⁵ Két nappal később, 17-én rendkívüli ülést tartott a kormány Debrecenben, s elfogadta a Nagy Imre földművelésügyi miniszter által előterjesztett rendelettervezetet a „földműves nép földhöz juttatásáról”.¹⁶

Donáth Ferenc azonban nem elégedett meg a politika felhőregióiban zajló folyamatok bemutatásával, a könyv elkészítése során összekapcsolta a makro- és mikroszintű megközelítést. Az országos döntéshozó szervek iratainak tanulmányozása mellett gyakorlatilag minden megyéből gyűjtött anyagot.¹⁷ A

¹³ DONÁTH Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon, 1945–1949.* 145.

¹⁴ NAGY Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött.* I. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990. 143–146.

¹⁵ *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948.* A dokumentumokat válogatta, szerkesztette, a jegyzetekkel ellátta: HORVÁTH Julianna–SZABÓ Éva–SZÜCS László–ZALAI Katalin. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003. 21–22.

¹⁶ *Magyar Közlöny*, 1945. március 18.

¹⁷ Az egyes települések vonatkozásában felhasználta a nemzeti bizottságok üléseiről készült jegyzőkönyveket, a földosztó bizottságok iratait stb. A megyei szint megismerése során az alispáni, főispáni iratok mellett támaszkodott a megyei földbirtokrendező tanácsok és a földhivatalok dokumentumaira.

monográfia nagyobbik részét azok a fejezetek alkotják, amelyekben a végrehajtás helyi sajátosságait igyekezett feltárni.

A gazdag és sokrétű forrásanyag alapján térben is meg tudta jeleníteni a földosztás folyamatát. A területi különbségek szisztematikus feltáráásával egyidejűleg a parasztság belső rétegzettségéből adódó sajátosságokat is igyekezett érzékeltetni. Donáth művében a helyi szint vizsgálata nem korlátozódott a földbirtokos és a paraszt szembenállásának bemutatására, hanem elemzése kiterjedt a parasztság különböző rétegei közötti küzdelmekre, sőt a községek közötti vitákra is. Ez a megközelítés szintén eltért a kommunista párt hivatalos felfogásától, mely elsősorban a parasztok és a földbirtokosok küzdelmeként értelmezte a földreformot. Donáth viszont gyermek- és ifjúkorában szerzett tapasztalatai révén jól ismerte a paraszti társadalom belső tagoltságát.¹⁸ Könyvében nagy figyelmet szentelt a falusi törpebirtokosok és az uradalmi cselédek, vagy éppen a haszonbérlők és a nincstelen földigénylők közötti érdekütközéseknek.¹⁹ E helyi küzdelmek alakulását nyomon követte 1947-ig: a köztudatban ugyan a földreform 1945-höz kötődik, ám a folyamat két évig elhúzódott.²⁰

Saját korabeli szerepéről nem tett említést a könyvben, pedig 1945 februárjától a Nagy Imre vezette földreform-előkészítő bizottság tagjaként dolgozott. Később az Országos Földbirtokrendező Tanács elnökhelyetteseként a földreform végrehajtásának egyik irányítója volt. 1945–1948 között az Földművelésügyi Minisztériumban politikai államtitkári posztot is betöltött.²¹ Tehát nem egyszerű kortárs szemtanúként, hanem a korabeli döntéshozók egyikeként élte át a földreformot, mégis képes volt tárgyilagosan, tudományos igénnyel feldolgozni ezt az összetett folyamatot.

¹⁸ HUSZÁR Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról.* Corvina Kiadó, Budapest, 2005. 67–69.

¹⁹ DONÁTH Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon, 1945–1949.* 295–299.

²⁰ Uo. 334–349.

²¹ Donáth Ferenc részletes életrajza, csakúgy, mint publikációinak listája megtalálható a fentebb hivatkozott kötetben: DONÁTH Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig.* 307–314.

Ebben bizonyosan szerepet játszott, hogy a közben eltelt másfél évtized alatt jelentősen átalakult a politikai nézetrendszer. 1948 őszén Gerő Ernő még felhasználta őt Nagy Imrével folytatott vitájában Nagy nézeteinek bírálójaként.²² Az MDP KV Titkárságán eltöltött évek után aztán ő is áldozata lett a pártion belüli tisztogatásoknak. Az ún. hazai kommunisták elleni eljárás során 1951. február 15-én letartóztatták, majd zárt tárgyaláson 15 évi börtönre ítélték. 1954 júliusában szabadult. A Közgazdaság-tudományi Intézet igazgatóhelyettesi posztját vállalta el, s majd csak 1956 tavaszán kapcsolódott be a politikai vitákba. 1956. október 23-án éjszaka – távollétében – az MDP Központi Vezetőségének titkárává választották, de október 24-én Losonczy Gézával együtt lemondott, mert nem értett egyet a Gerő-féle helyzetértékeléssel és politikával. November elsején az alakuló MSZMP Ideiglenes Intézőbizottságának lett a tagja. November 4-én a jugoszláv követségre menekült, majd őt is Romániába internálták. 1958 júniusában a Nagy Imre-per másodrendű vádlottjaként 12 év börtönre ítélték. 1960 áprilisában egyéni kegyelemmel szabadult.

Ezek a tapasztalatok bizonyosan befolyásolták megközelítésmódját, amikor szabadulása után agrártörténeti és agrárgazdasági kérdésekkel kezdett foglalkozni. Mutatja ezt az a munkája, amellyel másodikként foglalkozom. 1977-ben jelent meg a *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása, 1945–1975* című könyve. Ahogy a címben szereplő évszámok mutatják, az 1945 utáni három évtized agrárfejlődésének vizsgálatára vállalkozott. Az 1945-ös földosztást itt is reformként értelmezte, a kollektivizálást viszont forradalomként, abban az értelemben, hogy felülről jövő, a korábbi viszonyokat felszámoló, radikális változás volt.²³

²² BARÁTH Magdolna: Gerő Ernő és Nagy Imre vitája, 1947–1949. In: ESTÖK János (szerk.): *1956 és a magyar agrártársadalom*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2006. 67–80.

²³ Ez az értelmezés lényegesen eltért Orbán Sándorétól, aki néhány évvel korábbi összefoglaló munkájában mindkét változást forradalomként értékelte. ORBÁN Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

A földreformot tárgyaló első nagy fejezet, mintegy 100 oldalon, tulajdonképpen tömör összefoglalása 1969-es könyvének. Annyi eltéréssel, hogy itt hiányoznak a levéltári hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek. Tehát más a műfaj. Ez a kötet a tudományos népszerűsítő munkák közé tartozik.²⁴ Eredetileg külföldi olvasóközönségnek – ahogy akkor fogalmazta, „a fejlett tőkés és a fejlődő országok értelmiségének” – tájékoztatására írta. Valójában előbb jelent meg a magyar nyelvű változat, s csak három évvel később az angol.²⁵

A kollektivizálást tárgyaló fejezet első fele lényegében problémacentrikus összegzés a szovjet kolhozmodell magyarországi transzferéről. Ez a rész több szempontból is eltért a korabeli feldolgozásoktól. Először is azért, mert nem került meg a kérdést: hogyan viszonyult a magyar termelészövetkezet, a tsz a kolhozhoz? A legtöbb korabeli munka még a „kolhoz” kifejezést is mellőzni igyekezett a kollektivizálás kapcsán, Donáth viszont nemcsak artyel típusú gazdaságnak nevezte a magyar tsz-t, hanem részletesen meg is indokolta, miért.²⁶ Másodszor az is kiemelendő, hogy új módon elemezte azt a kulcsfontosságú kérdést, hogy mi jellemezte a szovjet kolhoz átültetésére törekvő állam és a magyar parasztság viszonyát. Donáthnál a kulcsfogalom az érdek, az érdekelttség. De nem abban a leegyszerűsítő, dogmatikus értelemben, ahogyan az ideológia tárgyalta az érdekviszonyokat, hanem úgy, hogy a hivatalos szlogenek mögé tekintve a valós érdekviszonyokat szembesítette egymással.

A szocialista államnak az a törekvése, hogy a jövedelmeket maximálisan központosítsa, jelentős érdekütközéshez vezetett

²⁴ Az 1970-es–1980-as években nemcsak rangja volt ennek a műfajnak, hanem elvárás is volt, hogy a kutatók közérthető formában népszerűsítsék tudományterületük eredményeit. Míg egy szakmonográfia 1000–2000 példányban, addig egy tudományos népszerűsítő munka 15 000–20 000 példányban jelent meg. Ma sajnos nincs ilyen rangja, elismertsége ennek a műfajnak, s talán ez is hozzájárul, hogy az internet terjedése ellenére is növekvő szakadék van a történettudomány új eredményei és a közvéleményben uralkodó, sokszor igen zavaros nézetek között.

²⁵ Ferenc DONÁTH: *Reform and revolution: transformation of Hungary's agriculture 1945–1970*. Corvina, Budapest, 1980.

²⁶ DONÁTH Ferenc: *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása, 1945–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 112–125.

mind az egyéni gazdaságokkal, mind a tsz-ekkel. Bár a szakaszolást illetően Donáth is 1961-et, a kollektivizálás hivatalos befejezésének időpontját tekintette határnak, ugyanakkor bemutatta, hogy az érdekkonfliktusok nem szűntek meg a parasztság tsz-be lépésével. A szovjet kolhoz alapszabályából átvett maradékelv és a munkaegységrendszer annyira háttérbe szorította a tagság érdekeit az államérdekekkel szemben, hogy az év végi zárszámadáskor sokszor alig tudtak kiosztani valamit a tagoknak. Erre a tsz-tagság munkaerő-visszatartással reagált, hiszen a bizonytalan és rendszertelen jövedelem miatt nem volt érdemes a közös gazdaságban többet dolgozni, mint amennyi a háztáji jogosultság megszerzéséhez kellett. Ez a passzív ellenállás olyan súlyos helyzetet teremtett, hogy a hatalom kénytelen volt kompromisszumot kötni. „A vezetésnek meg kellett *egyeznie* a tagokkal. És ez az egyezség, amelyet a gazdasági év elején rendszerint írásba is foglaltak, *nagyobb rendet és rendszerességet vitt a termelésbe*. Ez pedig a legfontosabb volt akkor mind a közös gazdaság megerősítése, mind a népgazdaság szempontjából. Az egyezségben szabályozták, hogy a szövetkezeti tag és családtagja mikor és milyen kézi munkát tartoznak végezni a szövetkezetben szokásos díjazás ellenében. És szabályozták a háztáji és a részes művelésre átadott terület nagyságát, a szövetkezet által a tagoknak nyújtott gépi munkát.”²⁷ Ezt nevezte Donáth az első jelentős megegyezésnek.

A részes művelés és a háztáji gazdaság kényszerű megtűrését idővel a támogatás politikája váltotta fel, s a folyamatot az 1967-es tsz-törvény legalizálta. Az alulról jövő paraszti kezdeményezések és a háztáji gazdálkodás egyaránt fontos szerepet játszottak abban, hogy az 1960-as évek közepétől az ország nem szorult kenyérgabona- és húsimporra, sőt az évtized második felében a hazai lakosság javuló színvonalú ellátása mellett mezőgazdasági exportra is tudott termelni. A magyar mezőgazdaság tehát – a szocialista blokkon belül egyedülálló módon – több piac igényeit is képes volt kielégíteni.²⁸

²⁷ Uo. (Kiemelés az eredetiben.) 206–207.

²⁸ A magyar mezőgazdaság nemzetközi összehasonlításban. Budapest, KSH, 1987. 25–28.; VARGA Gyula: Mezőgazdaságunk nemzetgazdasági sze-

A hivatalos állásfoglalás szerint ezt a kivételes teljesítményt az magyarázta, hogy a mezőgazdaság a reform kísérleti terepe lett, azaz a politikai vezetés szándékoltan engedett tágabb mozgásteret a reformokhoz. A korabeli hivatalos diskurzusban tehát egyértelműen a párt „felvilágosult szellemű agrárpolitikájára” helyeződött a hangsúly. Donáth ezzel szemben egyrészt a parasztság nyomásgyakorló erejére, másrészt a hatalom és a tagság közötti párbeszédre hívta fel a figyelmet. Érvéleése szerint a kádári vezetés tanult az 1956 előtti agrárpolitika hibáiból, és már a kollektivizálás befejező szakaszában többféle engedményt tett. Például több beruházást csoportosított át a mezőgazdaságba, a tsz-tagokat is bevonta a nyugdíjrendszerbe, az egykori kulákok beléphettek a tsz-be, sőt a vezetőségbe is bekerülhettek.²⁹

Úgy vélem, hogy éppen ez a megközelítés volt az oka, hogy Donáth műve olyan nagy hatást gyakorolt azokra a szociológusokra, antropológusokra, akik az 1970-es évek második felében s az 1980-as évek elején nyugatról jöttek Magyarországra, hogy a szocialista mezőgazdaságot tanulmányozzák. Nigel Swain, Chris Hann, Martha Lampland később sokszor hangsúlyozta, hogy milyen felbecsülhetetlen segítséget jelentett terepmunkájuk megalapozásához Donáthnak ez a műve.³⁰

Az érdekérvényesítési konfliktusok és a kompromisszumok bemutatásában az 1970-es évek közepén Donáth csak eddig mehetett el. Arról már nem írhatott, hogy mindennek kiharcolásában kulcsszerepe volt a Fehér Lajos körül létrejövő agrárlobbinak. Ez a csoport elérte, hogy az átmeneti időre szánt engedmények 1967-ben törvényerőre emelkedtek, sőt azt is, hogy a mezőgazdaság az elsők között tudott élni a nyugati nyitás lehetőségeivel.³¹ Korszerű nyugati technológia áramlott

repváltozásai. In: ESTÓK János (szerk.): *1956 és a magyar agrártársadalom*. 144–147.

²⁹ DONÁTH Ferenc: *Reform és forradalom*. 166–176.

³⁰ CHRIS HANN: *Tázlár: a village in Hungary*. Cambridge University Press, Cambridge, 1980.; NIGEL SWAIN: *Collective Farms Which Work?* Cambridge University Press, Cambridge, 1985.; MARTHA LAMPLAND: *The object of labor. Commodification in Socialist Hungary*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1995.

³¹ VARGA Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat, Budapest, 2013. 141–155.

be elsősorban a zárt termelési rendszerek révén, s ez előbb a baromfityenyésztést forradalmasította, majd az amerikai technológia megvásárlása révén a kukoricatermesztést is. Dimény Imre mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter olyan koncepciót alakított ki a mezőgazdaság műszaki fejlesztéséről, amelyben a képzés, a tudás ugyanolyan fontossággal bírt, mint az új fajták, a műtrágyák és vegyszerek alkalmazása, valamint a gépesítés.³²

A *Reform és forradalom* utolsó fejezetében Donáth az iparosodó mezőgazdaság problematikájával foglalkozott. Érthető, hiszen a gazdaság e területén valódi korszakváltás történt. Míg a 20. század első felében a mezőgazdaság döntően maga állította elő a termeléshez szükséges energiát (vonóerőt), nyersanyagot és az eszközök jelentős részét is, addig a második világháború után a mezőgazdasági termelés egyre nagyobb mértékben kívülről jövő, ipari eredetű anyagokra és eszközökre támaszkodott.³³ Ez a folyamat világméretű volt, ugyanakkor mást jelentett Nyugaton, és mást Keleten. Míg az egyik helyen a modernizációt a piac igényei mozgatták, addig Keleten az állam a terven keresztül – a valós, vagy vélt társadalmi érdekre hivatkozva – felülről irányította ezt a folyamatot.

Az utolsó fejezet fókuszában e sajátos keleti modernizáció fogyatékosai, közülük is elsősorban a hatékonysági problémák álltak. Donáth a kollektivizált magyar mezőgazdaság legnagyobb negatívumát abban látta, hogy a mezőgazdasági növekedést a termelés hatékonyságának romlása kísérte, tehát a növekvő anyag- és eszközfelhasználás csökkenő hatékonysággal járt együtt.³⁴ Nyugaton viszont éppen ellentétes tenden-

³² DIMÉNY Imre: *Mezőgazdaságunk és a műszaki fejlesztés*. Kossuth Könyvkiadó, 1972.

³³ BEREND T. Iván: Az eltűnő parasztság nyomában. In: BUZA János–ESTÖK János–SZÁVAI Ferenc–VARGA Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére*. Corvinus Egyetem, Budapest, 2006. 341–349.

³⁴ Az 1961 és 1975 közötti másfél évtized alatt a nettó termelési érték tömege lassabban emelkedett, mint a bruttó termelési értéké. DONÁTH Ferenc: *Reform és forradalom*. 264–265.

cia volt megfigyelhető: a tőkés gazdaságban a modernizálás és rentabilitás nem válhatott el tartósan.³⁵

A szocialista mezőgazdasági termelés hatékonyságának általános romló tendenciáját vizsgálva Donáth megállapította, hogy az eltérő tulajdontípusú gazdaságokban, azaz az állami gazdaságokban és tsz-ekben tartósan és jelentősen különbözött a termelés hatékonysága. Az utóbbiak jobban funkcionáltak, mint az állami tulajdonú gazdaságok. A különbséget Donáth a KSH adatai alapján 40%-ra becsülte.³⁶

Nem véletlen, hogy ezzel a gondolatkörrel fejezte be könyvét Donáth, hiszen ekkor már elsősorban ez a téma foglalkoztatta. A harmadik munka, amelyet tudományos életművéből kiemelek, 1976–1979 közti kutatásainak eredményeit foglalta össze. Ezúttal nem a szélesebb olvasóközönségnek írt, hanem egy szűk kutatói közösségnek. Ekkor a Szövetkezeti Kutató Intézetben dolgozott, s az intézet közleményeinek sorozatában jelent meg 1979-ben műhelytanulmánya *A munka és tulajdon kapcsolata az iparosodó mezőgazdaságban* címmel.³⁷

Ebben a belső használatra szánt műhelytanulmányban minden korábbinál nyíltabban fogalmazta meg a szocialista mezőgazdaság hatékonysági problémáit. Az időzítés sem véletlen. Az olajárrobbanás utáni világgazdasági átrendeződés gyökeresen átalakította a magyar mezőgazdaság növekedési feltételeit.³⁸ Anélkül, hogy Donáth egy szót is ejtett volna az olajárrobbanásról, a cserearány-romlásról vagy a növekvő eladósodásról, a

³⁵ Michael TRACY: *Government and agriculture in Western Europe, 1880–1988*. New York University Press, New York, 1989.

³⁶ Ráadásul a szövetkezeti közös gazdaságok nemcsak több új értéket termeltek, hanem ehhez feleannyi anyagot és eszközt se használtak fel termékegységenként, mint az állami gazdaságok. Még nagyobb a hatékonysági különbség, ha a gazdaságban lekötött állóeszköz-állományra vetítjük a termelési értéket. (DONÁTH Ferenc: *Reform és forradalom*. 269–282.)

³⁷ DONÁTH Ferenc: *A munka és tulajdon kapcsolata az iparosodó mezőgazdaságban. Tulajdon és hatékonyság*. Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest, 1979. Rövidített változatban, később a *Medvetánc* folyóiratban is megjelent: DONÁTH Ferenc: *Tulajdon és hatékonyság. Medvetánc*, 2–3. (1982/4. és 1983/1.) 161–190.

³⁸ SCHLETT András: *Zöld forradalom a sűrű zónában. A taylorista mezőgazdaság útvésztoi Magyarországon. Közép-Európai Közlemények*, 2012/3–4. 209–223.

korabeli gazdaságpolitika legégetőbb kérdését vetette fel a mezőgazdaság szemszögéből:

„A mezőgazdaságban tehát annak a jelenségnek vagyunk a tanúi, hogy úgy hozunk létre több nemzeti jövedelmet, hogy egyidejűleg – éspedig kétszer gyorsabb ütemben – hanyatlik a jövedelmet produkáló termelőtevékenység hatékonysága. Ez a legelgondolkodtatóbb tény a gazdaságpolitika számára. Nem szorul ugyanis bővebb magyarázatra, hogy a nemzeti jövedelem növekedése szempontjából milyen kiemelkedő jelentősége van a hatékonyság fokozódásából fakadó nemzeti jövedelem növekedésének, különösen olyan időszakban, amikor a mezőgazdasági termelés méreteinek kiterjesztése már növekvő mértékben ütközik a dráguló és növekvő arányú – jelentős mértékben Nyugatról importált – anyag- és eszközfelhasználás, valamint a megfelelő piaci értékesítés korlátaiba. A hatékonyság hanyatlásának mélyebb okait ezért nemcsak az elmélet számára érdekes és fontos kutatni.”³⁹

Donáth véleménye szerint az iparosodó mezőgazdaságban a termelés eredményességének három neuralgikus pontja volt.

1. Elsőként azt emelte ki, hogy a gazdálkodó egység mennyire önálló, vannak-e döntési lehetőségei a termelés és a gazdálkodás fontos kérdéseiben. Az iparosodás következtében megsokasodtak a termelés elemei, s a tudományos-technikai fejlődés következtében teljesítőképességük, hatóerejük gyorsan változott. Az ipari eredetű anyagok és eszközök növekvő alkalmazása nemcsak jobb informáltságot kívánt, hanem gyakoribbá és bonyolultabbá tette a döntéseket is. Az egyes gépek helyébe géprendszerek léptek, s a nagy értékű beruházások növelték a döntések kockázatát.⁴⁰ A termelés hatékonysága nagymértékben függött tehát attól, hogy a gazdálkodó a termeléstechnika változatai közül a gazdaság természeti és gazdasági adottságainak legmegfelelőbbet választhassa. Az eredményes gazdálko-

³⁹ DONÁTH FERENC: *A munka és tulajdon kapcsolata az iparosodó mezőgazdaságban*. 20.

⁴⁰ BALOGH CSABA: Szántóföldi növénytermesztési rendszerek. In: DIMÉNY JUDIT-SZENDRŐ PÉTER (szerk.): *A mezőgazdaság szolgálatában. Emlékkönyv Dimény Imre tiszteletére 90. születésnapja alkalmából*. SZIE, Budapest-Gödöllő, 2012. 95–104.

dásnak – hangsúlyozta Donáth – nélkülözhetetlen előfeltétele a gazdálkodó önállósága és döntési szabadsága.

Utalt arra, hogy 1968-ban az új gazdaságirányítási mechanizmus nagy előrelépést hozott, a nagyobb önállóság olyan erőket szabadított fel, amelyek addig a szövetkezetekben szunynyadtak, s egyúttal csökkentette a gazdálkodás irracionális elemeit, amelyeket még a közvetlen utasításokra épülő és totális irányítás vitt be a gazdálkodásba az 1950-es években. Majd hozzáfűzte: „Am azt is tudjuk, mivel tapasztaljuk, hogy a nagyobb vállalati önállóság.. nem stabil és tartós jelenség, nem az irányítási rendszer természetéből fakad, hanem nagyon is korlátok között mozog, inkább »engedmény«, amit a gazdaság kritikus szakasza vált ki, s amit elerőtlenít az irányítási rendszer lényegéből és az ezt képviselő társadalmi erők törekvéséből megújuló centralizáció.”⁴¹ Ezek az engedmények bármikor visszavehetők voltak, amint azt a gazdasági reform 1972-es lefékezését követő tsz-ellenes támadás mutatta.⁴² Donáth így írt erről. „A gazdaságok önállóságának csökkentése – s ez a hetvenes években újból bekövetkezett – ellentmond a fejlődésnek, s rontja a termelés eredményességét.”⁴³ Nem konkretizálta ezt, inkább a mélyebb okokat kezdte elemezni. A tervgazdaságban az állami irányítás belső logikájából következően időről időre megújul a törekvés, hogy a lehető legnagyobb mértékben központosítsák a vállalatok jövedelmét. Ez az állami tulajdonú szektorokban nem okoz különösebb gondot, de a mezőgazdaságban, épp a vegyes tulajdonviszonyok miatt, igen. Így folytatta gondolatmenetét: „Mindenesetre az eltérő tulajdonformákból eredő különbség és nehézség a nemzeti jövedelem központosításában... egyik forrása annak a meg-megújuló törekvésnek is, amely egységesíteni

⁴¹ DONÁTH Ferenc: *A munka és tulajdon kapcsolata az iparosodó mezőgazdaságban*. 52.

⁴² ROMÁNY Pál: A „változatlan agrárpolitika” változásai, 1957–1989. In: RÁCZ Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról*. Rubincon–Aquila, Budapest, 2001. 122–133.

⁴³ DONÁTH Ferenc: *A munka és tulajdon kapcsolata az iparosodó mezőgazdaságban*. 54.

kívánja a tulajdoni-termelési viszonyokat a mezőgazdaságban is, az állami gazdaságokéhoz hasonlítva a tsz-viszonyokat.”⁴⁴

A korszakot kutatva valóban kimutatható, hogy az 1970-es években a sajtóban újra felélénkültek a tulajdonformákkal kapcsolatos viták, annak ellenére, hogy az 1968-as reform egyik alapelve volt az állami és a szövetkezeti tulajdon egyenrangúságának kimondása. Teljesen igaza volt Donáthnak abban, hogy a szövetkezeti tulajdon „nem következetesen szocialista” jellegének hangoztatása mögött valójában az az állami törekvés húzódott meg, hogy a jövedelemmaximalizálás érdekében megszüntessék a szektorok igazgatásában megmutatkozó különbségeket. „Az a tétel, amely szerint az állami tulajdon a szövetkezeti tulajdonnal szemben a magasabb rendű „következetesen szocialista tulajdon”, ennek az expanzív törekvésnek az ideológiája.”⁴⁵

Ma már tudjuk, hogy az agrárlobbi nagy nehézségek és áldozatok árán ellenállt annak a Szovjetunióból jövő törekvésnek, hogy a szövetkezeteket állami gazdasággá alakítsák át, de a fokozódó elvonástól nem tudta megmenteni a szövetkezeti szektort.⁴⁶ Nem tudta megmenteni attól a megalomániás összevonási hullámtól sem a tsz-eket, amelynek következtében a közös gazdaságok száma az 1972. évi 2314-ről, 1975-ben 1917-re csökkent. Ezzel létrejöttek a három-négy községet átfogó, több ezer hektáros óriásszövetkezetek.

2. Donáth a magyar mezőgazdaság második súlyos problémáját, az érdekeltségi rendszer gyengülését éppen ebből a kényszerű összevonási kampányból vezette le. Azt vizsgálta, hogy a gazdaság mint szervezet és dolgozói mint egyének mennyire érdekeltek anyagilag a termelés céljainak megvalósításában.

Itt is visszautalt az új gazdasági mechanizmusra. „A gazdaság állami irányítása elvileg nem zárja ki, hogy a termelők anyagi érdekeltségének szem előtt tartásával szabályozzák a termelést. Ezt igazolta a gazdaságirányítás magyarországi re-

⁴⁴ Uo. 53.

⁴⁵ Uo. 51.

⁴⁶ VARGA Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában.* 178–192.

formja. Ha szoros korlátok között is, de a reform nagyobb teret biztosított – elsősorban a mezőgazdaságban – az anyagi érdekelttség érvényesülésének, a vállalatok kezdeményezésének és döntésének, és ha teljesen nem is szüntette meg, de háttérbe szorította az irányítási szervek közvetlen beavatkozását a gazdasági eszközökkel való irányítás előtérbe helyezésével.⁴⁷ Az 1970-es évekre áttérve azonban Donáth már ezt kénytelen rögzíteni: „A nem organikus, kívülről bevitt, gazdaságon kívüli szempontok érvényesítése rendkívül kedvezőtlenül hat a termelésre.”⁴⁸

Ezt a kedvezőtlen tendenciát az ún. önelszámoló, ágazati vagy területi alapon szervezett, kisebb gazdasági egységekkel próbálták ellensúlyozni a szövetkezeti vezetők.⁴⁹ Donáth értelmezése szerint azzal, hogy az óriás tsz-eken belül kisebb gazdasági egységeket akarnak létrehozni a hatékonyabb termelés érdekében, lényegében újra felfedezték a Columbus-tojását. Felvetette: „nem lenne jobb a rosszul begombolt mellényt viszsza gombolni, amíg nem késő”⁵⁰

Az érdekeltségi probléma kapcsán egy másik tendenciára is utalt. Konkrét rendeletekre hivatkozva sorra vette azokat az állami intézkedéseket, amelyek véget vetettek annak a sikeres problémakezelési gyakorlatnak, amelynek révén a tsz mindig hozzáigazította munkadíjazási, érdekeltségi rendszerét az aktuális kihívásokhoz. Azzal viszont, hogy 1977-ben minden szövetkezeti tagra vonatkozóan szabályozták a minimális és maximális órabért, lényegében bér munkássá süllyesztették a tsz-tagot.⁵¹ A negatív következményeket így összegezte: „A termelés és a gazdaság működés eredményességétől függetlenül kereset nem kedvez

⁴⁷ DONÁTH Ferenc: *A munka és tulajdon kapcsolata az iparosodó mezőgazdaságban*. 56.

⁴⁸ Uo. 57.

⁴⁹ Ez a rendszer azonban csak nehezen tudott elterjedni, mert bonyolulttá tette a tervezést, nyilvántartást és az elszámolást. Erről bővebben lásd VARGA Zsuzsanna: *Modelltranszferek Keletről és Nyugatról: mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949–1989*. MTA doktori értekezés. Budapest, 2014.

⁵⁰ DONÁTH Ferenc: *A munka és tulajdon kapcsolata az iparosodó mezőgazdaságban*. 61.

⁵¹ Uo. 64–65.

annak a követelménynek, hogy takarékosan és gondosan bánjanak anyaggal és eszközzel, sem a minőségi követelménynek.”⁵²

3. A harmadik neuralgikus pontot a mezőgazdasági termelés ipari eredetű termelőeszköz-ellátottsága terén fedezte fel Donáth. A termelés eredményessége ugyanis növekvő mértékben éppen ezeknek a termelőeszközöknek a hatóerejétől függött. Itt Kornai János téziseit alapul véve továbbgondolta a hiány működésének természetrajzát a mezőgazdaságban.⁵³ Úgy vélte, hogy az 1970-es években a hiány elsősorban az erőforrások optimális felhasználására hatott ki, amely pedig az eredményes termelés egyik fő forrásának tekinthető az iparosodó mezőgazdaságban. Hangsúlyozta, hogy az agrártermelésben a hiány különösen nagy kárt tud okozni azért, mert a termelés bizonyos fázisainak kritikus időpontjai vannak, s a késedelem okozta kár később sem pótolható.

Miközben tehát az ipari eredetű anyagok és eszközök fokozott felhasználásával mindenütt erős függő helyzetbe került a mezőgazdaság az ipartól, e téren való függését illetően mégis különbözik egymástól a nyugati tőkés és a keleti kollektivizált mezőgazdaság helyzete – hangsúlyozta Donáth. A szocialista országokban a gazdaságok a teljesen monopolhelyzetben lévő iparral állnak szemben. Nyugaton viszont a monopolszervezetek ellenére bizonyos mértékig érvényesül a verseny. A tőkés országokban elsősorban a piac szabályozza a mezőgazdaságnak más gazdasági ágakhoz való kapcsolatát, a tervgazdaságokban viszont mindenekelőtt a tervben testet öltő gazdaságpolitikai és társadalompolitikai elhatározások játsszák ezt a szerepet. Így fordulhat elő, hogy a szocialista ipar, amelynek teljesítményétől növekvő mértékben függ a mezőgazdasági termelés eredményessége, igen gyakran nem nyújtja, nem azt nyújtja, és főként nem olyan áron, amire a mezőgazdasági szereplőknek szükségük lenne.⁵⁴

⁵² Uo. 65.

⁵³ KORNAI JÁNOS: *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.

⁵⁴ A hiányt a gazdaságirányítási reform sem oldotta meg, nem is oldhatta meg, hiszen nemzetközi jellegű volt, általánosan jellemezte a KGST-országokat.

A nagy ellentmondás persze abban volt, hogy éppen a mezőgazdasági export tette lehetővé, hogy az anyagban, energiában és technológiai felszerelésekben egyaránt importra szoruló, de – különösen a konvertibilis valutában számoló piacokon – gyenge exportképességű magyar ipar működni tudjon.⁵⁵ A mezőgazdaság teljesítményét időszakonként nagyra értékelte a hatalom, többnyire azonban idegen testként kezelte a szocialista rendszerben.

Donáth ebben az írásában egyrészt létleletet adott a gazdaságirányítási reform lefékezésével összefüggő tsz-ellenes támadás „kárlistájáról”, másrészt pedig kimondta: addig, amíg ilyen politikailag túlsúlyos a rendszer, ezek a problémák mindig újjáélednek. Lényegében ezzel visszakanyarodott az 1945-ös földreformról szóló könyve egyik fő mondanivalójához: a szocializmus valódi értelme az lenne, hogy az emberek kezébe kerüljön egy sor döntési jogosítvány (pl. a tulajdonnal kapcsolatban is), ami ellenpólust jelenthet az állami túlhatalomból adódó kedvezőtlen jelenségekkel szemben. Ezzel a gondolatával zárom tehát tanulmányomat: „Íranyítási rendszerünk hajlama a mértéktelenségre veleszületett, s feltehetően ezt a hajlamát meg is őrzi, ameddig a nagy társadalmi feladatok megvalósítása elsőrendűen nem a dolgozó társadalom (saját öngazgatási és állami szervekkel ellátott) feladata lesz, hanem úgyszólván kizárólagosan állami marad – ahogyan ez egy sajátos történelmi helyzetben, nem általánosítható körülmények hatására a Szovjetunióban kialakult.”⁵⁶

⁵⁵ HONVÁRI János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet. Transzformációk, rendszerek*. Aula, Budapest, 2006. 433–439., 459–474.

⁵⁶ DONÁTH Ferenc: *A munka és tulajdon kapcsolata az iparosodó mezőgazdaságban*. 50.